

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

FE'LLARDA OBYEKT VALENTLIGINING XARAKTERLANISHI

Mirzayeva Surayyo
QarDUPI o'qituvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada obyektli harakat fe'llarida obyekt valentligining xarakterlanishi va ularning semantikasi haqida fikrlar bildiriladi.

Kalit so'zlar: fe'l so'z turkumi, harakat fe'llari, ma'no, valentlik, qo'shimcha, semema.

CHARACTERIZATION OF OBJECT VALENCE IN VERBS

Mirzayeva Surayyo
QarDUPI o'qituvchisi

Abstract

In this article, opinions are expressed about the characterization of object valence in object action verbs and their semantics.

Keywords: Verb phrase, action verbs, meaning, valence, adverb, semema.

ХАРАКТЕРИСТИКА ОБЪЕКТНОЙ ВАЛЕНТНОСТИ В ГЛАГОЛАХ

Аннотация

В статье высказываются мнения о характеристике объектной валентности глаголов объектного действия и их семантике.

Ключевые слова: глагольная группа, глаголы действия, значение, валентность, наречие, семема.

Til va nutq dialektik munosabatida so'z yetakchi o'rinni egallaydi. Ayni jarayonda, ayniqsa, fe'l so'zlar ularning ma'nosi, gapdagi o'rni, gapni tashkil qilishdagi ahamiyati, valentligi kabilar bilan bog'liq qator tadqiqotlar maydonga keladi va kelmoqda. Obyektli harakat fe'llarida obyekt valentligi zaruriy xarakterdadir. Ularning semantikasi tushum kelishigidagi harakat o'tuvchi predmetni ifoda etgan so'zni taqozo etadi. Sintaktik qurilmalarda obyekt aktanti muayyan harakat ta'siridagi predmed bo'ladi. O'timli fe'l to'g'ri obyekt valentligi namoyon etuvchisining, asosan, tushum kelishigida

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

kelishini talab qiladi. Bu bevosita semantik talabdan kelib chiqadi: tushum kelishikli soʻzda ifodalangan obyekt feʼldan anglashilgan harakat bilan bevosita bogʻlanadi.¹ Shunga koʻra obyektli harakat feʼllari obyekt valentligidagi kelishik qoʻshimchasi soʻz maʼnolarini bogʻlash vazifasini bajaradi. Ayrim vaziyatlarda obyekt aktanti -ga, - dan qoʻshimchalari bilan yoki qoʻshimchasiz ham shakllanishi mumkin. **Harakat feʼllarining obyekt valentligi holat feʼllarining obyekt valentligidan tubdan farq qiladi. Chunki holat feʼllarining obyekt aktanti asosida obyekt valentligi va kauzativlik yuzaga keladi, harakat feʼllarida esa bunday emas.** Obyektli harakat feʼllari obyekt valentligi aktanti gapda deyarli vositasiz toʻldiruvchi vazifasida keladi. Obyekt aktanti obyektli munosabatni yuzaga keltiradi, aniqrogʻi obyektli feʼl gap qurilmasida qatnashadi, yaʼni “obyektli feʼl harakatning vositasiz toʻldiruvchi ifodalaydigan obyektga yoʻnalishini bildiradi”.² Obyektli harakat feʼllari uchun obyekt valentligi zaruriy valentlik boʻlib, uning ifodalovchilari maʼnosidagi semalar muhim ahamiyatga egadir. Harakat feʼllarining “ijro ifodalovchi” birlashtiruvchi semali feʼllarda obyekt valentligi zaruriy valentlikdir. Zero feʼl sememada ifodalangan harakat natijasida predmed-obyektlar yaratiladi, barpo etiladi, obyektlar bir-biriga birlashtiriladi, bogʻlanadi yoki aksincha, bir- biridan ajratiladi, ularning holati, shakli, sathi, joylashuviga oʻzgartirish kiritiladi. Shunga koʻra harakat bevosita oʻtayotgan, yaʼni agensning taʼsirida oʻzgartirilayotgan obyektning gap qurilmasida qatnashishi zaruriy ahamiyat kasb etadi. Natijali ijroni ifodalovchi feʼllarni obyekt valentligini ularning farqlovchi semalari belgilaydi. Yaʼni ular aynan farqlovchi semalariga koʻra valentlikka ega boʻladi. Quyida ijro ifodalovchi feʼllarning abʼekt aktantini tahlil qilish namunasini keltiramiz.

“Obyektни yaratish” farqlovchi semali toʻqimoq feʼlining obyektini ip vositasida toʻqilib barpo etiluvchi (paypoq, sveter, roʻmol, va h.k) soʻzlarda nomoyon boʻladi. Yasamoq feʼlining obyekt aktanti hunarmandchilik buyumlari (sandiq, beshik, karovat, koʻzachalar va h.k), umuman, yasash orqali barpo etiladigan predmedlardan iboratdir. Tiklamoq, qurmoq, solmoq kabi feʼllarning obyekt valentligi vazifasida imorat, bino, koʻprik, in (yoki uya), suv ombori, hovuz kabilarning nomi keladi. Obyektli birikma “qurilish obyektini” klassemasiga koʻra hosil boʻladi: Doʻkonni qurqanimizga endi oʻn besh kuncha boʻlib qoldi (A.Qodiriy). Sattor akam bu yil imorat soldilar, shuning uchun hozircha ularni tinch qoʻyinglar (T.Malik).

¹Rasulov R. Oʻzbek tilidagi holat feʼllari...97-bet.

²Hojjiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lugʻati.-Toshkent,2002, 73-bet.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

“Obyektlarni bog‘lash” farqlovchi semali turmaklamoq, ulamoq, tugmoq, bog‘lamoq, chandimoq, arqonlamoq, qantarmoq, jilovlamoq (ayn. tizg‘inlamoq), kishanlamoq fe‘lining obyekt aktanti ip arqon, tasma kabi vositalar yordamida bog‘langan shaxs (yoki boshqa jonli mavjudodlar), ayrim vaziyatlarda esa jonsiz predmedlardan iborat bo‘ladi: Hamrohi... samanni jilovlab oldi (M. Ismoiliy). ...deb g‘unan qo‘yni og‘ilxonaning ustuniga qantarib qo‘ygan edi (A. Qodiriy). O‘g‘lim sigirni daraxtga arqonlab kelgin (so‘zlashuv).

Belamoq fe‘lining obyekt aktanti esa doimo bola(chaqaloq) so‘zidan iborat bo‘ladi: Noiloj yana bolamni beshikka belardim.

“Obyektlarni biriktirish” farqlovchi sxemali yelimlamoq, fe‘lining obyekt yelimlanishi zarur bo‘lgan qog‘oz, chinni, plastmassa kabi buyumlarda nomoyon bo‘ladi: Qizgina, shu kitob varag‘ini yelimlab bering, iltimos (Y. Akram).

“Predmedning tik holatdan boshqa holatga o‘tishi” farqlovchi semali ag‘anamoq, yiqilmoq, munkimoq, qulamoq fe‘llariga ortirma nisbat qo‘shimchasi qo‘shilganidan so‘ng ularda obyekt valentligi yuzaga keladi. Obyekt aktanti shaxs, daraxt, devor va h.k.lardan iborat bo‘ladi: Hasharchilar kelib daraxtlarni ag‘anatdilar. Chakalazordagi katta-kichik daraxtlarni yiqitib, majaqlab chiqqan tank...(Oybek).

“Obyektni muayyan adresatga yo‘llash” farqlovchi semali uzatmoq, bermoq, sotmoq, (ayn. pullamoq), otmoq, irg‘itmoq, itkitmoq, uloqtirmoq kabi fe‘llarning obyekt aktanti sifatida shaxs nomlarini bildiruvchi so‘zlar ham kelishi mumkin.

Qiyoslang: G‘ulomjon... qamchini mingboshini qo‘lidan olib supaga irg‘itdi (M. Ismoiliy). Otasi kirasolib jahl ustida divanga o‘g‘lini ko‘tarib otib yubordi.

“Obyektni muayyan adresatga tarqatish yoki sotish” farqlovchi semada ulashmoq, taqsimlamoq, bo‘lmoq, tarqatmoq fe‘llarning obyekt aktanti asosan ulashish, tarqatish mumkin bo‘lgan narsalar- non, kosadagi ovqat, boshqa xil oziq- ovqat mahsulotlari, sovg‘a- salom, uchun mo‘ljallangan turlicha predmedlarni ifodalovchi so‘zlarda nomoyon bo‘ladi: Sovg‘alar bolalarga taqsimlab berildi. Jamila yaqinroq kelib yig‘ilganlarga non ulashdi. (T. Malik).

Suzmoq, fe‘li obyekt aktanti sifatida cheklangan so‘zlar bilan cheklangan so‘zlar bilan birikuvchi hosil qila oladi, birinchisi, turli taomlar nomini bildiruvchi so‘zlar bilan; ikkinchi qarta so‘zi bilan birinchi ma‘noda obyektlarni muayyan idishlarga joylab, keyin tarqatish semasi, ikkinchisida darhol tarqatish semasi mavjud. Qiyoslang: Oyim sho‘rvani kosalarga suzib, dasturxonga olib keldi. → ... u sheriklarining javobini ham kutmay, qartalarni tez- tez suzdi (T. Malik). Mazkur farqlovchi semali sochmoq (ayn. Sepmoq), sachratmoq, purkamoq fe‘llarining obyekt aktanti, asosan, suyuq moddalarni ifodalovchi so‘zlarda reallashadi. Shuningdek gap qurilmalarida sochmoq

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

(ayn sepmoq) fe'llarining obykti sifatida urug'lik, don kabi so'zlar kelishi mumkin. Paypaslamoq, siypalamoq, silamoq, uqalamoq, ishqalamoq, tutmoq, siqmoq, qismoq, qashimoq kabi fe'llarining obyekt aktanti inson muchasi , ya'ni uning tana a'zosi nomlarini bildiruvchi so'zlarda (peshona , yuz, qo'l , oyoq , qorin, orqa kabi) nomoyon bo'ladi: Shu payt vazmin g'adir- budur bir qo'l Aborning peshonasi aralash boshini sekin siypaladi (P. Qodirov) .Quruqshab , ajin bosgan yuzlarini ishqar ekan , yana niimadur demoqchi bo'ldi (Yo. Akram). To'lqin ...onasining peshonasini, sochlarini silay boshladi (N. Aminov). Shuningdek, paypaslamoq, tutmoq, ilmoq, ko'tarmoq, ushlamoq kabi fe'lining obyekt aktanti turli predmedlarni anglatuvchi so'zlarda ham kuzatiladi: Ukam qizil koptogini mahkam tutganicha turaredi . Quvonch salomat otgan olmani arang ilib oldi (F. Musajonov). Pulni qumni, tuproqni ushlamoq. Timdalamoq , tirnamoq , yumdalamoq , yulmoq, chimchilamoq , g'ijimlamoq, mijg'ilampoq , changallamoq , siqmoq, kabi fe'llarining obyekt aktanti sifatida ham insonning biror tan a'zosi qo'l , oyoq , qorin kabilarni bildiruvchilar qatnashadi. Ayniqsa timdalamoq, tirnamoq ,yumdalamoq ,yulmoq fe'llari ko'p hollarda obyekt aktanti sifatida yuz so'zi bilan birikadi: O'z yuzini asabiy timdalayotgan onasiga...(Yo.Akram). Shirmonxon chorpoypadan sakrab tushib, Adolatning yuzini yumdalay ketdi. Xususan, bu harakatlarni ko'roq ayollar amalga oshiradilar: Boplab kundoshimning yuzini yulib keldim. (F.Usmonova).

Shapatilamoq, urmoq, tushurmoq, solmoq, mushtlamoq, savalamoq, kaltaklamoq, (any. tayoqlamoq), qamchilamoq, do'pposlamoq, chovoqlamoq, tikmoq, sanchmoq, suzmoq kabi fe'llarning obyekt aktanti jonli mavjudodlar tanasini bildiruvchi so'zlarda namoyon bo'ladi: ... sovuq ter chiqqan peshonasiga shapatilladi (N.Aminov). bu mayor tartib buzuvchining gardaniga ayamay urib qolardi Qora Ahmadning basharasiga ko'ksiga qorniga to'qmoqday mushtumi bilan to'xtovsiz tushira boshladi. Misollardan ko'rinadiki, shapatilamoq,urmoq, tushirmoq, solmoq, mushtlamoq, kirgizmoq, tiqmoq,sanchmoq kabi fe'llarning obyekt aktanti –ga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi bilan shakllangan. Savalamoq, kaltaklamoq, qamchilamoq, do'pposlamoq, chavoqlamoq, suzmoq fe'llarining obykti aktanti esa, asosan, tushum kelishigi qo'shimchasi bilan shakllangan bo'ladi: Qo'shnimiz o'g'lini rosa savaladi. Yuk ortib,otni qamchilab, zidlab qaytargan...(Oybek). Akalari meni rosa do'pposladi. Ammo men ularga tegmadim (T.Malik). Men uni chavoqlab tashlayman! Buni fe'llarning ma'no tuzilishi bilan izohlash mumkin: -ga bilan shakllangan obyekt fe'l ma'nosidagi harakatning aynan qayerga yo'nalganligini aniq ifodalaydi, savalash, kaltaklash, qamchilash, do'pposlash va h.k. harakatlar umuman jonli mavjudotga qaratiladi, uning aniq qismiga emas. Shunga ko'ra obyekt aktantlari u yoki bu kelishik

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

qo‘shimchasiga ega bo‘ladi.

Chertmoq, taqillatmoq fe‘llarining obyekt aktanti qattiq jismlarni bildiruvchi so‘zlarda reallashadi. Chunki bu harakatlar qattiq jismlarga berilgan keskin zarbani ifodalaydi: Bashirjon joyiga qaytib o‘tirdi, kreslo suyang‘ichini qattiq chertdi (N.Aminov).

Tepkilamoq, tepmoq, niqtamoq fe‘llarining obyekt aktanti jonli mavjudotni yoki ayrim predmetlarning sirtini anglatuvchi so‘zlarda namoyon bo‘ladi. Gap qurilmalarida obyekt aktanti ko‘pincha **uni** kishilik olmoshida ifodalanadi. Bunda ham, ko‘rsatilganidek, obyekt aktanti harakat qayerga aniq yo‘nalganligini ifodalash zaruratiga qarab, -ga yoki -ni qo‘shimchasini oladi. Qiyoslang: Chaqqon sakrab turdida, ikkala oyog‘i bilan uning ko‘kragiga mo‘ljallab tepdi (T.Malik).

Bosmoq, surgamoq, sudramoq, tortmoq, boshlamoq, yetaklamoq, turtmoq, siltamoq, surmoq, itarmoq kabi fe‘llarning obyekt aktanti jonsiz va jonli mavjudotlarni (yoki ularning tana a‘zolarini) bildiruvchi so‘zlarda ifodalanadi va gap qurilmalarida, asosan, -ni qo‘shimchasi bilan shakllanadi: Mening qizim yugurib kelib akasini quchoqlab oldi. Meni o‘z holimga qo‘ymay, uyimdan nariroqqa surgab ketishdi (so‘zlashuv). Ko‘rinadiki, ushbu misollarda agensning jismoniy ta‘sir harakati obyektga (jonli mavjudotlar-inson, jonivor) bevosita o‘tgan, uni o‘z ta‘siriga olgan.

Obyekt ifodalovchisining –ga kelishigi bilan shakllanishining yana bir sababi quyidagicha izohlanadi. Ertalab kimdir sekin yelkamga turtayotganini payqab qoldim (O‘.Hoshimov). Ushbu gapdagi turtmoq fe‘lining obyekt aktanti yelkamga so‘zi bilan, u inson tanasining bir qismini bildiradi. To‘liq holda obyekt aktanti mening yelkam shaklida bo‘ladi va butunning bo‘lagini anglatadi. Agar butunning o‘zi obyektini ifodalasa, u quyidagicha bo‘ladi: meni turtadi, ya‘ni vositasiz to‘ldiruvchini ifodalaydigan so‘z tushum kelishigida keladi. Demak, butunning qismini bildiruvchi obyekt aktanti ham jo‘nalish kelishigida bo‘lishi mumkin. Obyekt aktantining chiqish kelishigida kelishi ham xuddi shu qonuniyatga asoslanadi. Qiyoslang: shokoladdan uzatdi. Bunda shokoladning hammasi emas, shokoladning bittasi uzatiladi, degan ma‘no anglashiladi.³

Kurashmoq, bellashmoq, yoqalashmoq, olishmoq kabi fe‘llarda obyekt valentligi mavjud emas. Zero, bunday fe‘llar qatnashgan gaplarda kontragens valentligi yuzaga keladi. Bunda agenslar bir-birlari qarshi harakat qiladilar, demak, ular bir-birlariga nisbatan obyekt hamdir. Har ikki agensning harakati bir-biriga o‘tadi, Ular o‘zaro

³ G‘ulomov A. Fe‘l. Hozirgi zamon o‘zbek tili kursidan materiallar.-Toshkent, 1954, 55-bet.

International Multidisciplinary Scientific Global Conference on Education and Science

Hosted Online from Warsaw, Poland on October 10th, 2022.

www.conferencepublication.com

harakat ta'sirida bo'lishadi: Bugun tongda Rustam polvon Salim polvon bilan kurashadi. Men ertaga jar yoqasida raqibim bilan bellashaman. Ukam bilan rosa yoqalashibmiz.

Xullas natijali ijroni ifodalagan harakat fe'llarining obyekt valintligini shu tarzda tavsif qilish mumkin.

1. Obyektli harakat fe'llari uchun obyekt valentligi zaruriy hisoblanadi. Obektsiz harakat fe'llarida esa obyekt valentligi mavjud emas . Ularga orttirma nisbat qo'shimchasining qo'shilishi bilan obekt emas balki ko'p vaziyatlarda patsiens valentligi yuzaga keladi.
2. Harakat fe'llarining "natijali ijroni ifodalovchi " birlashtiruvchi semali fe'llarda obyekt valentligi zaruriydir . Shunga ko'ra natijali ijroni ifodalovchi barcha harakat fe'llari o'z farqlovchi semasiga , shuningdek , nutqiy vaziyatning talabiga ko'ra aktantiga ega bo'ladi . Ishda , hajimni chegaralash maqsadida , ayrim natijali ijro ifodalovchi fe'llarning obyekt aktanini tavsif qilish namunasi keltirildi . Natijali ijroni ifodalovchi fe'llarning obyekt aktanti hayotiy ehtiyojlar uchun zaruriy bo'lgan turli predmetlar, ba'zan shaxs (jonli mavjudot) nomlarini bildiruvchi so'zlarda kuzatiladi.
3. "Natijasi mavhum ijroni ifodalovchi " birlashtiruvchi semali fe'llarning obyekt aktanti vazifasida uy , xona ichidagi muayyan predmedlarni (ayniqsa, sandiq, quti, shkaf, tortma, tumbichka,) predmadlarning to'plangan uyumini bildiruvchi so'zlar keladi . Bunda agens obyektga faol ta'sir qiladi, uning harakati obyektga o'tadi, amma ijro natijasi mavhumligicha qoladi.
4. "Og'iz bo'shlig'ida bajarilayotgan harakatlar" birlashtiruvchi semali fe'llarning obyekt valentligi farqlovchi semalariga ko'ra reallashadi. "Yegulik va suyuqliklarni iste'mol qilish " farqlovchi semasiga ega fe'llarning obyekt aktanti fe'l ma'nosiga mutanosib oziq -ovqat mahsulotlari, ta'om nomlari , suyuqliklarni bildiruvchi so'zlarda nomoyon bo'ladi .

Harakat fe'llarining obyekt aktanti, asosan –ni qo'shimchasi bilan shakllanadi. Ammo uning – ga, – dan qo'shimchalari bilan qo'llanishi ham kuzatiladi. Obekt aktanti gapda to'ldiruvchi vazifasida keladi . O'zbek tilida harakat va holat fe'llarining semantikasi va valentligini tadqiq qilish asosida amaliy foyda keltiruvchi kompyuter dasturlarini yaratish mumkin. Shunga ko'ra kompyuter dasturlarini yaratish asoslarini belgilash g'oyat dolzarb vazifadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Rasulov R. O'zbek tilidagi holat fe'llari. Toshkent-2009.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati.-Toshkent,2002.
3. G'ulomov A. Fe'l. Hozirgi zamon o'zbek tili kursidan materiallar.-Toshkent, 1954.